

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom

**40 jaar Scherminckel
enkele bijzondere
vondsten**

Voor uw agenda

**Nog twee bijzondere
vondsten**

Boekennieuws

**Opgravingen op de
gemeentewerf**

Voor u gelezen

**Bouwstijlen in
Bergen op Zoom**

**Opgravingen in
Phanagoria**

**Eetgewoonten van de
Romeinen – het menu**

Geschiedenis op TV

**Jaargang 14 - Nr. 53
September 2011**

40 JAAR 'IN DEN SCHERMINCKEL' ENKELE BIJZONDERE VONDSTEN

(Alexander van der Kallen)

In de afgelopen 40 jaar zijn er door de Stichting in den Scherminckel tal van archeologische vondsten boven de grond gebracht. Sommige van deze vondsten waren bijzonder voor de Bergse archeologie omdat ze nooit eerder waren aangetroffen in Bergen op Zoom of omdat ze tot een zeldzame vondstcategorie behoorden. Andere vondsten waren belangrijk voor de archeologie in Nederland en heel soms brachten ze zelfs het buitenland in beweging. In onderstaand artikel zal ik enkele van deze vondsten nader belichten.

In 1991 was in het pand De Blanche in de Fortuinstraat een grootschalige restauratie van start gegaan. Dit was een uitgelezen kans om het hele pand bouwhistorisch in kaart te brengen en ook de onder het pand aanwezige kelders archeologisch te onderzoeken. Vele leden van de stichting hebben heel wat uren doorgebracht in de kelders van het pand waar zich nu de tapijtenwinkel van Persia bevindt. In de kelder onder het achterhuis zijn een tweetal afvalkuilen opgegraven, die samen de resten van meer dan 475 voorwerpen bevatten. Slechts een klein deel van deze vondsten kon tot archeologisch complete voorwerpen worden gereconstrueerd. De grote fragmentatie en incompleetheid van de vondsten was te wijten aan het meermalig legen van de afvalkuilen tijdens de lange gebruikperiode. Uit één van de latere vullingen van de kuilen zijn de scherven afkomstig van een klein rood theepotje, vervaardigd uit zogenaamd Chinees rood steengoed. Deze keramieksoort staat bekend als industrieel rood, een verzamelnaam voor alle in mallen gemaakte voorwerpen van zeer fijne rode klei.

Industrieel rood werd voor het eerst in Yixing in China gemaakt aan het begin van de zeventiende eeuw, maar in latere tijden werd het ook geproduceerd in het Nederlandse Delft, het Duitse Meißen en Dresden en in het Engelse Staffordshire.

Het is zeer moeilijk vast te stellen in welke van deze vier regio's de verschillende producten zijn gemaakt. Dit komt doordat de verschillende productiecentra geregeld vormen, maar ook merken, van elkaar overnamen. Zo is het dus mogelijk Chinese merken aan te treffen op Engelse producten. Ook waren er grote overlappings in de afzetgebieden van de verschillende productiecentra. Door nauwkeurige bestudering van het baksel, de complexdatering, de vorm en de merken kan er vaak nog wel enig inzicht worden verkregen in de herkomst van de vondst. In een artikel in de Waterschans van september 1992 over de vondsten uit de kuilen schrijft Louis Hopstaken het theepotje nog toe aan Delft. De productie van Delfts industrieel rood startte in de periode rond 1670 en eindigde in het eerste kwart van de achttiende eeuw. Op basis van de vorm van ons theepotje kan dit echter in het tweede kwart van de achttiende eeuw geplaatst worden. Een datering die een Delfts product daardoor uitsluit.

Hoewel de vorm van het theepotje een Engelse oorsprong doet vermoeden, werd in Engeland het industrieel rood nog tot 1750 met de hand gedraaid en gefreesd. Alleen de oren en tuiten werden in mallen vervaardigd. Het in de Blanche gevonden theepotje is duidelijk in zijn geheel in een mal gemaakt. Op het eerste gezicht lijken deze kenmerken het toeschrijven aan een bepaalde productieplaats alleen maar te bemoeilijken.

Zoals hiervoor al genoemd werden de vele vormen door de verschillende productiecentra vaak van elkaar gekopieerd. En zo is men na 1700 in China de Engelse vormen gaan kopiëren. Resumerend kunnen we dus zeggen dat de vorm van het theepotje het stuk in elk geval in de achttiende eeuw plaatst en dan wel na 1725. De vorm is in beginsel Engels, maar omdat het geheel in een mal is gemaakt en niet deels gedraaid, zoals in die tijd in Engeland nog gebruikelijk was, kan het enkel gaan om een Chinese imitatie van een Engelse vorm. Industrieel rood wordt in Nederland relatief weinig gevonden. Qua vorm gelijkende theepotjes zijn onder andere gevonden in beerputten in Tiel en Nijmegen. Opvallend is de kleine afmeting van het theepotje, zeker als we deze zouden vergelijken met zijn hedendaagse broertje. In de zeventiende, maar ook in de achttiende eeuw was thee zeer kostbaar en eigenlijk alleen weggelegd voor de rijkere Nederlanders. Zij konden zich echter ook geen grote hoeveelheden veroorloven. Daarom werd er een zeer sterke thee getrokken in een heel klein potje, die in de theekommetjes werd aangelengd met heet water. Deze zeer sterke thee was zonder deze te verdunnen nauwelijks te drinken. Een beetje vergelijkbaar met de manier waarop we nu bijvoorbeeld siroop aanlengen met water om een lekker fris drankje te verkrijgen.

Uit de afvalkuilen in de kelders van de Balanche is nog een ander bijzonder voorwerp tevoorschijn gekomen. Het is helaas niet compleet maar op basis van de aanwezige scherven en gedegen archiefonderzoek toch nog reconstrueerbaar. Naast de vele fragmenten van maar liefst 85 glazen voorwerpen, werden er ook vele fragmenten gevonden van glazen vensterruitjes. Enkele van deze fragmenten bevatten echter een door brandschildering aangebrachte versiering. Een zevental fragmenten is afkomstig van een ovalen ruitje met daarop de afbeelding van een familiewapen. Op enkele fragmenten waren tevens enkele regels tekst waarneembaar. Door archiefonderzoek kon worden vastgesteld dat het gaat om het wapenschild van de familie Van Ferneij.

Het familiewapen bestaat uit een gehelmd wapenschild met een halve zwarte adelaar op een gouden vlak aan de linkerkant van het wapenschild en drie gouden zespuntige sterren op een blauw vlak aan de rechterkant van het wapenschild.

Beide vlakken zijn van elkaar gescheiden door een zwaard.

Boven de helm is nog een helmteken aangebracht in de vorm van een verticaal geplaatst zwaard. De 3-regelige tekst onder het wapenschild is helaas slechts fragmentarisch aanwezig. Het bovenste deel van de tekst betreft de Franse spreuk 'Aspere en Dieu' wat zich laat vertalen naar 'Ik vertrouw op God'. Daaronder staat de naam F. van Ferneij. Uit archiefbronnen blijkt dat het hier moet gaan om Francois Geerbrandts van Ferneij. Vanaf 1571 woonde Geert Franssen van Ferneij in het pand, pastijbakker en zoon van Francois Geerbrandts van Ferneij. Zijn vader was in 1571 echter reeds enkele jaren overleden. Op de onderste regel stond een jaartal. Het woord 'anno' is nog duidelijk zichtbaar. Helaas heeft de scherf met het jaartal de tand des tijds niet overleefd.

Een andere vondst, die in Bergen op Zoom bij archeologisch onderzoek door leden van de Scherminckel in het verleden naar boven is gekomen en zeker niet tot de alledaagse vondsten gerekend kan worden, is de spreeuwenpot.

Lange tijd is de (jonge) spreeuw in onze streken gezien als een lekkernij verwerkt in soep, stoofpot of pasteitje. Uiteraard was het vangen van spreeuwen niet echt een gemakkelijke zaak. Vanaf circa 1400 heeft men daar iets op gevonden, de spreeuwenpot. Een spreeuwenpot is eigenlijk een aardewerken nestkastje dat aan de gevel van het huis werd bevestigd. Een spreeuwenpot ziet eruit als een soort aardewerken fles met een bolle bodem en een lange hals. Eén van de zijanten van de 'fles' is afgeplat en voorzien van een zogenaamd roofgat. Met deze platte zijde kon het tegen de gevel van een huis of schuur gehangen worden. Aan de rand van de hals werd vaak een nokje aangebracht waarin een klein stokje werd gestoken, de zogenaamde aanvliegstick. De spreeuw kon op dit stokje landen om vervolgens via de hals de spreeuwenpot binnen te wippen. Bovenop de buik van de spreeuwenpot zit meestal een oor waarmee de pot kon worden opgehangen.

Een tweede type heeft een afgeplatte bodem in plaats van de een afgeplatte zijkant en staat met de hals van de pot haaks op de gevel. Ter plaatse van het roofgat was in de gevel van het huis een deurtje aangebracht waarlangs men de jonge spreeuwen uit de spreeuwenpot kon plukken. Ondanks dat spreeuwenpotten veelvuldig voorkomen op schilderijen en tekeningen uit de zestiende en zeventiende eeuw worden ze in archeologische context

maar zelden aangetroffen.

In de collectie van de SIDS bevinden zich (fragmenten van) vier spreeuwenpotten. Toen in 1982 de oude gebouwen van ijzergieterij de Holland aan de Lindenbaan werden gesloopt, kwamen er op dit terrein enkele kuilen met pottenbakkersafval uit het midden van de zestiende eeuw tevoorschijn. Te midden van de vele graven, pispotten, koekenpannen, schotels, kommen en kannen bevonden zich ook enkele scherven van een tweetal spreeuwenpotten, één van elk type. Enkele jaren later, in 1985, kregen de leden van de SIDS de gelegenheid om archeologisch onderzoek te doen op de achtererven van de huizen Hofstraat 27, 29 en 31. Op het achtererf van nr. 27 werd een afvalkuil aangetroffen met daarin vele voorwerpen, waaronder twee spreeuwenpotten. Beide potten waren van het type met de platte bodem die haaks op de gevel hingen. Een van de twee exemplaren is zeer bijzonder. De spreeuwenpot is over het gehele oppervlak voorzien van een dikke laag gele slib. Versierde spreeuwenpotten worden nauwelijks aangetroffen. En een exemplaar zoals uit de Hofstraat is nergens in Nederland ooit aangetroffen. Maar de versiering is niet het enige wat deze pot bijzonder maakt. Waar andere spreeuwenpotten aan de rand van de hals een klein nokje hebben om een stokje op te bevestigen heeft deze spreeuwenpot in plaats van een nokje een lusvormig oor voor de spreeuw om op te zitten. Evenals de spreeuwenpotten van de Lindenbaan dateren de exemplaren uit de Hofstraat uit het midden van de zestiende eeuw.

De laatste vondst die ik in dit artikel wil behandelen is tot ver buiten Bergen op Zoom bekend geworden. Het voorwerp is zelfs voor enkele weken aan een museum in Jeruzalem in Israël uitgeleend. Het betreft hier een zeer rijk gedecoreerde vuurstolp die is gevonden tussen het pottenbakkersafval op het erf van de pottenbakkerij Croonenburg aan de Noordzijde Haven 58.

De vuurstolp was vroeger één van de meest belangrijke voorwerpen in het huishouden. Ontstaan in een tijd waarin vrijwel alle huizen nog van hout gemaakt waren en het maken en hebben van vuur niet altijd vanzelfsprekend was. Als men de haard brandend had, wilde men dat natuurlijk ook graag zo houden en om te voorkomen dat er 's nachts, terwijl iedereen lag te slapen, vonken van het haardvuur afsprongen en het huis in brand ging, werd er over het smeulende haardvuur een zogenaamde vuurstolp of vuurklok geplaatst. Deze vuurstolp moest dus zowel het haardvuur smeulend houden en tegelijkertijd het huis beschermen. In de middeleeuwen was zelfs iedereen verplicht een vuurstolp in huis te hebben. In de tijd van de houten huizen bevond de haard zich midden in het huis.

De middeleeuwse vuurstolp was klokvormig met aan de bovenzijde een oor waarmee de stolp over de haard gezet kon worden.

Toen de verstening van de huizen tot stand kwam, is de vorm van de vuurstolp veranderd. De klokvorm werd als het ware gehalveerd en aan de zijkanten van vlakke stukken voorzien, de zogenaamde vleugels. Deze vleugels moesten ervoor zorgen dat de vuurstolp goed aan sloot op de achterwand van de haard. Met de veranderende vorm veranderde ook gaandeweg de functie van de vuurstolp van noodzakelijk gebruiksvoorwerp naar die van pronkstuk in de vaak smerige en zwarte haard.

De vuurstolp die is gevonden op het erf van de pottenbakkerij Croonenburg is door middel van opgelegd boetseerwerk, stempelwerk, sliBKras techniek en ringeloordecoratie voorzien van een uitgebreide voorstelling. Uitgevoerd in rood en witbakkende klei en voorzien van geel en groen getint loodglazuur is er op de vuurstolp een voorstelling afgebeeld die het Bijbelse verhaal van David en de reus Goliath vertelt.

Verder zijn op de stolp afbeeldingen te zien van een schaap, een herdershond, een vogel, wapenschilden, menselijke figuren (koppen) en plantaardige motieven. Aan de bovenzijde is de stolp voorzien van een worstvormig oor. Aan weerszijden daarvan op de vleugels het jaartal 1610.

De vuurstolp is met zekerheid een product geweest van pottenbakkerij Croonenburg. De scherven zijn immers gevonden in een grote kuil met pottenbakkerafval, het haardscherm heeft, getuige het ontbreken van roet aan de binnenzijde, nooit als zodanig gefunctioneerd

en de scherven vertonen duidelijke bakscheuren die zijn ontstaan tijdens het bakken in de oven. Toch is het een zeldzaamheid dat een dergelijk object door een Bergse pottenbakker is vervaardigd. De Bergse pottenbakkers stonden immers niet bekend om hun hoogstaande siervoorwerpen maar eerder juist om hun massaproductie van simpel rood aardewerken gebruiksvoorwerpen. Dergelijk uitbundig versierde voorwerpen werden gedurende de gehele pottenbakkersgeschiedenis maar zelden in Bergen op Zoom gemaakt.

VOOR UW AGENDA

Leiden en Amsterdam, 14 oktober t/m 18 maart 2012

Etrusken

Vrouwen van Aanzien - Mannen met Macht

Een dubbeltentoonstelling in Leiden en Amsterdam

Het Rijksmuseum van Oudheden en het Allard Pierson Museum stellen dit najaar de fascinerende Etrusken voor aan het publiek met een dubbeltentoonstelling, in Leiden en Amsterdam. De Etruskische cultuur was zo'n 3000 jaar geleden, ruim voor de komst van de Romeinen, de hoogst ontwikkelde beschaving in centraal Italië. De twee musea vertellen het verhaal over Etruskische rijkdom, religie, macht en pracht, elk vanuit een eigen invalshoek. In Leiden komt de Etruskische vrouw aan bod, in Amsterdam de Etruskische man.

Te zien zijn ruim 700 topstukken uit de eigen collecties en uit vele buitenlandse musea. Nog steeds markeren de ruïnes van imposante Etruskische graven het romantische landschap van Umbrië en Toscane. Ook de Etruskische kunst, van prachtig goudsmeedwerk tot kleurrijke schilderijen in graftombes, spreekt tot de verbeelding van zowel Italië- als kunstliefhebbers. De musea in Leiden en Amsterdam bieden hen met de expositie 'Etrusken' een nadere kennismaking die een lust is voor het oog.

Beeldje van man, brons 5de-4de eeuw v. Chr.

(foto: RMO)

De Etrusken leefden al honderden jaren vóór de komst van de Romeinen in Italië. De grootste bloei van hun samenleving lag tussen 750 en 500 voor Christus. Het was een hoogontwikkelde en zeer geëmancipeerde maatschappij. Vrouwen deden niet voor mannen onder, zowel in maatschappelijke, culturele als religieuze posities. De Etruskische vrouwen, priesteressen en godinnen, hun bijzondere maatschappelijke positie maar ook hun rol als moeder en echtgenote, hun schoonheidsidealen, mode en juwelen staan centraal in de tentoonstelling in Leiden.

De Amsterdamse expositie belicht de Etrusken vanuit een mannelijk perspectief, met veel aandacht voor de rijkdom en handelsgeest, het machtsvertoon en het oorlogsgeweld van krijgsheren, priesters en prinsen. Blikvangers zijn de vondsten uit rijke prinsen- en prinsessengraven in Italië. Zo zijn er gouden sieraden en bronzen wapens, maar ook beelden van goden en godinnen, de voor de Etrusken zo typerende asurnen, veelkleurige fresco's, rijk versierd aardewerk, spectaculaire 3D-reconstructies van een prinsen- en een prinsessengraf, maquettes en films.

Sierschijf of broche, goud; diameter ca. 5 cm.; uit Etrurië; 5de eeuw v.Chr. (Foto: RMO)

In de expositie 'Etrusken' zijn meer dan 200 bruiklenen te zien van het Nationaal Archeologisch Museum (Florence), de Villa Giulia (Rome), de Capitolijsse Musea (Rome), de Vaticaanse Musea (Vaticaanstad), het Archeologisch Museum Bologna (Bologna), het Brits Museum (Londen), de Ny Carlsberg Glyptotek (Kopenhagen) en de Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis (Brussel). Bij de tentoonstelling verschijnt een publieksboek (€24,95)

Rotterdam, 1 oktober t/m 29 januari 2012

Het ontrafelde geheim

Ruim 225 objecten geven in een spectaculair tentoonstellingsontwerp inzicht in de fascinerende begraafrituelen van het oude Egypte. Hoogtepunten zijn de Anchor mummie uit Thebe en zijn authentieke grafkisten die nog geheel intact zijn.

Talrijke zeldzame objecten zoals magische scarabeeën, amuletten, juwelen en beelden die in de grafkisten worden meegenomen zijn te zien. De tentoonstelling brengt aan de hand van nieuwe technologische ontwikkelingen ook

enkele geheimen van de mummies aan het licht. Nergens speelt de dood zo'n belangrijke rol als in het leven van de oude Egyptenaren. De tentoonstelling vertelt het verhaal van het ritueel rondom het mummificeren, dat rond 2600 v.Chr. ontstaat om het lichaam zo lang mogelijk te kunnen bewaren voor de reis naar het rijk van de god Osiris. Prachtige voorwerpen illustreren hoe het mummificatieproces in zijn werk ging. Daarnaast komen opmerkelijke begrafenisgebruiken aan bod waaronder het mummificeren van dieren.

De oude Egyptische beschaving en zijn hoogwaardige begrafenisrituelen blijven tot op de dag van vandaag indruk maken op nieuwe generaties. In samenwerking met het Erasmus MC besteedt de tentoonstelling, aan de hand van röntgenfoto's, MRI scans en een gezichtsreconstructie, uitgebreid aandacht aan technologisch onderzoek naar mummies. In het MummieLAB kunnen jonge bezoekers knuffels mummificeren en op de foto bij een sarcofaag. Voor scholen wordt een speciaal smartboard programma ontwikkeld.

Amulet met leeuwenkop, derde tussenperiode/late periode; 1070-525 v.Chr. (Foto: RMO)

Info: Kunsthal Rotterdam, Museumpark, Westzeedijk 341, 3015 AA Rotterdam

40 JAAR SCHERMINCKEL NOG TWEE BIJZONDERE VONDSTEN

(Marco Vermunt)

In 1967 deden Bergse amateurarcheologen, sinds 1971 verenigd in de Stichting In den Scherminckel, onderzoek op een braakliggend terrein op de hoek van de Havenstraat en de Korte Dubbelstraat. Zij vonden grote hoeveelheden scherven, afkomstig van een drietal pottenbakkerijen, 'Gouda', 'Croonenburgh' en 'Akelei'. De scherven werden gevonden in een grote afvalkuil, waar de pottenbakkers hun mislukte potgoed hadden gedumpt.

Eén van de opmerkelijkste misbaksels is het haardscherm, gedateerd 1610, dat hiervoor in deze nieuwsbrief besproken wordt. In 1972 vond een tweede onderzoek plaats. Met behulp van een graafmachine werd de fundering van een oven blootgelegd, waarschijnlijk daterend uit de negentiende eeuw. Opnieuw vond men kuilen met scherven, die voor het grootste deel uit de zeventiende en achttiende eeuw dateerden. Nu, bijna veertig jaar na dato, aan de vooravond van de herinrichting van het archeologisch depot, worden alle vondstendozen doorgenomen. Ook het materiaal van de Scherminckel, in beheer gegeven aan het gemeentelijke depot, wordt opnieuw geanalyseerd. Dat zoekwerk leverde onlangs twee bijzondere vondsten op, die in 1972 niet waren herkend en zelfs ongewassen in een vondstzak waren gelaten. Het gaat om scherven van twee verschillende voorwerpen, die niets te maken hebben met de pottenbakkerij Croonenburgh, maar wel van groot belang zijn voor de geschiedenis van de stad.

Het eerste fragment is een wandfragment van een pot van grijsbakkend aardewerk, voorzien van een oor. Op het eerste gezicht misschien te verwarren met grijs aardewerk uit de veertiende eeuw, dat haast overal in het havengebied te vinden is. Maar het baksel is korreliger en gemengd met heel fijne zanddeeltjes. De binnenkant is zorgvuldig gladgestreken. In werkelijkheid gaat het om een wandfragment van een grote pot uit de Midden IJzertijd, te dateren in de periode 500-250 voor Christus. Gelet op de wanddikte moet het een fors exemplaar zijn geweest.

Een ander fragment, of beter gezegd vijf (passende) fragmenten, is van roodbakkend aardewerk. Het baksel wijkt niet af van het gewone Bergse rode aardewerk, behalve dat het vrij zacht gebakken is en geen spatje glazuur bevat. De buitenkant heeft een paarsachtige kleur die niet bij (laat)midleeeuws aardewerk voorkomt. Dat geldt ook voor de vorm. Het is dan ook helemaal geen middeleeuws of later voorwerp, maar een fragment van een kom uit de Romeinse tijd. De kom had een doorsnede van 18 centimeter en stond op een vlakke bodem (die hier ontbreekt). Het bakseltype is toe te schrijven aan de zogenaamde 'Low Lands Ware': aardewerk uit de eerste tot en met de derde eeuw na Christus dat in of rond Bergen op Zoom werd geproduceerd. Het werd zowel in grijs- als roodbakkende techniek vervaardigd, net als de opvolgers in de dertiende, veertiende eeuw en vroege vijftiende eeuw. Het baksel lijkt niet alleen op het middeleeuwse, het is in wezen precies hetzelfde. Wel werd het (in dit geval) zachter gebakken. Het lijkt dat de pottenbakkers hun klei in de Romeinse tijd ook zorgvuldiger behandelden, om kleine verontreinigingen zoals steentjes zoveel mogelijk te vermijden.

Helaas zijn er van de graafwerkzaamheden van 1967 en 1972 geen tekeningen of opmetingen gemaakt (of bewaard gebleven), wat eeuwig zonde is. De vele foto's en dia's geven nauwelijks informatie over stratigrafie of exacte plek van de afvalkuilen en sporen. Alle vondsten van het terrein moeten dan ook als 'losse vondsten' beschouwd worden, zonder duidelijke archeologische context.

Dat geldt ook voor de scherven uit de IJzertijd en Romeinse tijd. Het is niet waarschijnlijk dat deze van elders werden aangevoerd. Veel eerder zal een oudere bewoningslaag of spoor zijn doorsneden bij het graven van kuilen om misbaksels in te werpen. Veertig jaar geleden zou dat nog als fantasie zijn afgedaan. Inmiddels weten we dat er 300 meter naar het zuiden een vindplaats uit de IJzertijd en Romeinse tijd ligt en dat de Grote Kerk op de rand van een Romeinse offerplaats staat .

De identificatie van de Low Lands Ware als waarschijnlijk Bergs aardewerk dat via het water over een groot gebied verspreid werd, maakt het bestaan van een haven in de Romeinse tijd een reële mogelijkheid. De vondst van scherven uit die tijd in het Havenkwartier mag daarom niet (meer) verbazen. De vraag is alleen, hoeveel bewoningssporen er de tand des tijds zullen hebben overleefd.

Links: het fragment van de pot uit de ijzertijd; rechts een tekening van de vorm van een soortgelijke pot met oren.

Onder: het fragment van het Romeinse schaalje. Schaal 1:2.

BOEKENNIEUWS

Productiecentra van Nederlandse kleipijpen

In 1988 werd door de Pijpelogische Kring Nederland (PKN) het jubileumboek "De Nederlandse kleipijp" uitgegeven. In dit boek wordt door diverse auteurs een overzicht gegeven van de op dat moment geldende stand van het kleipijpenonderzoek.

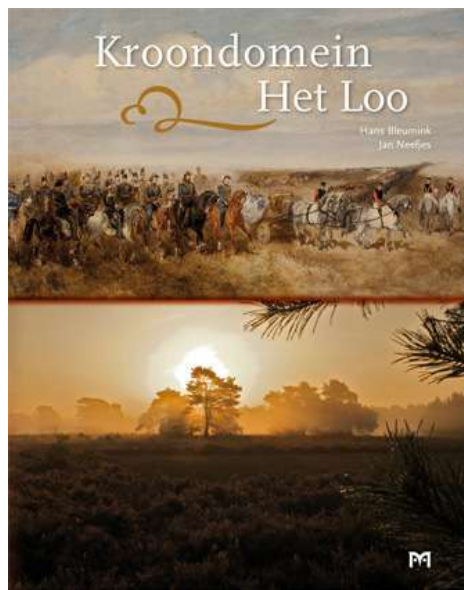
Inmiddels zijn we bijna 25 jaar verder en is de kennis over de Nederlandse kleipijp sterk gegroeid.

Nieuwe productiecentra zoals Dokkum, Eibergen, Sneek, Woerden en Zutphen zijn ontdekt. Bekende productiecentra zoals Gouda en Schoonhoven zijn verder uitgewerkt. Daarnaast is de kleipijp binnen het archeologisch onderzoek van steeds groter belang. Hierdoor neemt de kennis over dit product verder toe maar bovenal worden verspreidingsgebieden van de afzonderlijke productiecentra steeds duidelijker. In dit boek worden door de auteurs de meest recente gegevens gecombineerd met reeds bestaande kennis. In inleidende hoofdstukjes komt naast de historiografie van het kleipijpenonderzoek en de productie van de kleipijp ook de ontwikkeling van de nijverheid door de eeuwen heen aan de orde.

Het accent van het boek ligt op de beschrijving van een vijftigtal productiecentra, de hier werkzame pijpenmakers, de producten die zij op de markt hebben gebracht en hun afzetgebieden. Het geheel wordt verduidelijkt met honderden kleurenfoto's. Met dit boek is een nieuw startpunt voor een ieder die zich (verder) wil verdiepen in deze materie, beschikbaar gekomen
ISBN: 978.90.801138.4.8, prijs: € 32,50

Kroondomein Het Loo

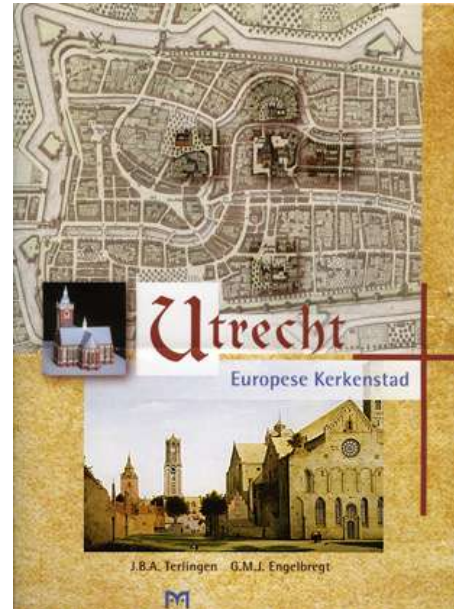
Op 27 november 1684 koopt stadhouder prins Willem III voor 90.000 carolusgulden het oude jachtslot Het Loo. Het is het begin van de nauwe band tussen het Huis Oranje-Nassau en de Veluwe - een band die tot op de dag van vandaag bestaat. Sinds stadhouder Willem III hebben tien generaties Oranjes hun hart verpand aan Het Loo, met zijn parken, boerengehuchten, eeuwenoude bossen en uitgestrekte heidevelden, om er te jagen, te galopperen of te schilderen.

Kroondomein Het Loo vertelt het bewogen verhaal van de Oranjes en Het Loo: van de jachtpartijen van koning-stadhouder Willem III, de romantische natuurwandelingen van prins Willem V en de militaire oefencampagnes van koning Willem III, tot de Pruisische bosbouwwegen van prins Hendrik, de 'dansende' beuken van koningin Wilhelmina en het natuurvolgende bosbeheer van koningin Beatrix.
ISBN 978.90.5345.413.8, prijs: € 39,95

Utrecht. Europese Kerkenstad

De stad Utrecht heeft een rijke schat aan middeleeuwse kerken gekend. In de loop der eeuwen is het merendeel van deze kerken verdwenen of verminkt geraakt.

Onderzoekers Joris Engelbregt en Jan Terlingen hebben de meest markante van deze kerken als reconstructiemodellen opnieuw vorm gegeven om ze zo in ongeschonden staat te kunnen laten zien. De heren Engelbregt en Terlingen begonnen al in 1971 met het bouwen van een serie reconstructiemodellen van middeleeuwse Utrechtse kerken. Om deze kerken in hun Europese context te kunnen plaatsen, hebben zij vervolgens een aantal maquettes vervaardigd van belangrijke Europese kerken. Deze kerken hebben een sleutelrol gespeeld in de Europese cultuurgeschiedenis waarop de Utrechtse kerken zijn geïnspireerd. Zo werd een serie kerkmodellen verkregen die een globaal beeld geeft van het kerkgebouw van het Europese christendom vanaf de Romeinse tijd tot in de late middeleeuwen.

De combinatie van beelden van de maquettes, historische beelden en beelden van de huidige situatie verduidelijkt het zicht op de middeleeuwse kerken in Utrecht. Het boek laat zien dat de middeleeuwse kerken in Utrecht niet op zichzelf staan, maar deel uitmaken van de rijke Europese kerkenschat. De stad Utrecht kan hiermee met recht betiteld worden als Europese Kerkenstad.
ISBN 978.90.5345.416.9, prijs: € 19,95

OPGRAVINGEN OP DE GEMEENTEWERF

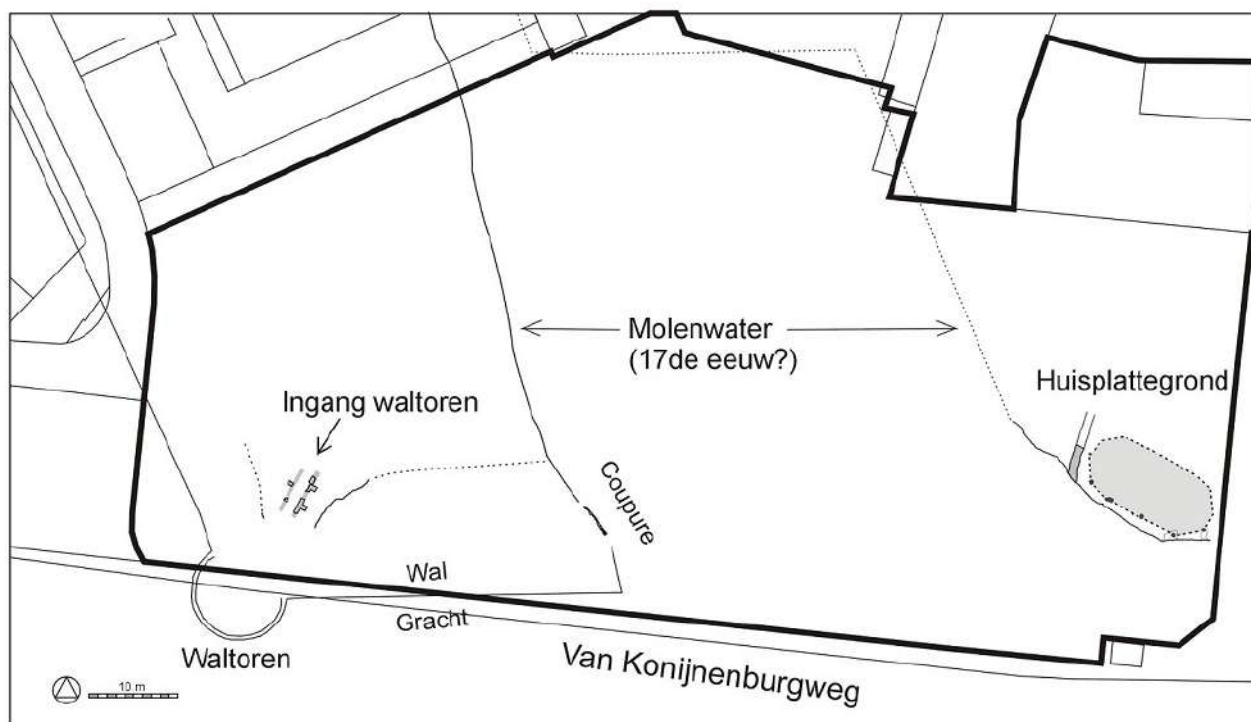
(Marco Vermunt)

In juli vond een opgravingsproject plaats op de voormalige gemeentewerf, gelegen tussen de Zuidzijde Haven en de Van Konijnenburgweg. Binnenkort begint daar de bouw van een wooncomplex met halfverdiepte parkeerkelder. Eerder was er al gesaneerd en grond afgegraven, onder archeologische begeleiding. Dat wil zeggen dat sporen die tijdens het uitdiepen aan het licht kwamen, onderzocht konden worden.

Een groot deel van het terrein was tot 1903 onderdeel van de haven. Aan de oostelijke zijde, langs het Wagenpleintje, stonden diverse loodsen en fabrieken. Een eerder proefonderzoek had al aangetoond dat daar de ondergrond tot anderhalve meter diepte was verstoord. En in het gedeelte dat ooit haven was geweest, waren uiteraard ook geen sporen meer te verwachten. In 1982 dempte men het laatste stukje van deze havenkom. Tijdens de begeleiding kwamen de randen van de haven in beeld, herkenbaar aan de houten palen langs de kades. Aan de zuidzijde van het terrein werden sporen zichtbaar van de stadsgracht, die in de jaren 1484-1488 rond het havenkwartier was gegraven. Na de graafwerkzaamheden lag het terrein op een zodanige diepte, dat precies de grens tussen verstoorde bovenlaag en onverstoorde onderlaag bereikt was.

In het vlak kwam een merkwaardige concentratie aan het licht van zestiende-eeuws aardewerk en majolica misbaksels, afkomstig van de eerder opgegraven majolicapottenbakkerij aan de Zuidzijde Haven. Om deze stort nader te onderzoeken, ging een aanvullend onderzoek van start. Dat moest antwoord geven op specifieke vragen, zoals: hoe dik was deze stortlaag? Hoorde de stort bij het wallichaam van 1484? En wat was de functie van stukken gemetselde fundering tussen de scherven?

In enkele kleine proefputten werd duidelijk dat de gracht van 1484-1488 het terrein van de gemeentewerf in de zuidoosthoek doorsneed. Die insnijding was nog goed te zien. De schervenstort maakte waarschijnlijk deel uit van een iets latere aanpassing of verandering van de aarden wal. Veel meer majolica-scherven werden er trouwens niet gevonden.

De drie belangrijkste vondsten: ingang waltoren, de coupure in de wal en het huis uit de twaalfde eeuw. De dikke lijn is het oppervlak van de gemeentewerf.

De wal was opgeworpen op een ondergrond van veen. Het loopvlak lag in die tijd ruim vier meter onder het moderne wegdek. Ter hoogte van de rotonde maakte de wal een knik in de richting van het Nedalcoterrein. Op die knik stond een gemetselde waltoren. In de opgraving werd een opening in de wal gevonden die destijds toegang gaf tot de waltoren. De opening was aan weerszijden met plaggen bekleed. De toren zelf stond overigens buiten het terrein van de werf. In het begin van de zeventiende eeuw werd de toren vervangen door een bastion en toen werd ook de doorgang in de wal gemoderniseerd: een nauwe passage tussen twee gemetselde muren. Het waren deze muren waarvan resten tevoorschijn kwamen na de sanering. In 1700, bij de bouw van de Coehoorn-vesting, waren alle oudere vestingwerken gesloopt. De muren overleefden dit omdat ze zo diep gefundeerd waren. In een andere werkput werd de doorgang van het molenwater gevonden. Na de bouw van de getijdemolen in 1500-1503 moest een onderbreking in de wal worden gemaakt om het water naar de "Houwer" te leiden: het grote spaarbekken dat bij vloed volliep. De westelijke rand van deze coupure werd teruggevonden en was ook hier met plaggenzoden beschoeid.

Maar in tegenstelling tot de tekening van Jacob van Deventer (ca.1545) was de coupure allesbehalve smal. De oostelijke kant lag helemaal in de zuidoosthoek van het terrein, 50 meter verderop. De oostgrens van het water kwam exact overeen met de vorm van het molenwater omstreeks 1811. De reden voor deze ingreep en de precieze datering ervan zijn nog niet duidelijk. Wel weten we, dat er in het begin van de zeventiende eeuw een nieuwe doorgang gemaakt werd nabij de rotonde (het 'Zwanengat') en dat de oudere coupure weer dichtgezet werd.

Tijdens het onderzoek van de verbreding kwam op relatief geringe diepte onverwacht schoon pleistoceen zand aan het licht: letterlijk de voet van de "Brabantse Wal" of, om het in geologisch correctere termen te omschrijven, de "Westbrabantse Steilrand". En precies daar, op de rand van het zand, waar de vaste bodem van Bergen op Zoom schuin de diepte in duikt en waar destijds een onafzienbare vlakte van veen begon, werden sporen gevonden van één van de vroegste huizen die ooit in de binnenstad zijn opgegraven.

Het was een langgerekt bouwwerk van ongeveer veertien meter lengte met licht gebogen wanden.

het terrein van de werf na de sanering en gedeeltelijke afgraving.

De constructie bestond uit ingegraven houten palen, lemen wanden en een rieten dak. De korte kanten waren naar het noordwesten en zuidoosten gericht. De afdrucken van de palen zelf waren nog zichtbaar in de kuilen en er waren zelfs aanwijzingen dat men de palen weer uitgroef toen het huis verlaten werd. De breedte van het huis kon helaas niet worden achterhaald omdat de hele noordelijke helft vergraven was bij de aanleg van drie waterputten in de periode 1400-1900. Aan de westkant van het huis lag een vroeg-dertiende-eeuwse sloot die in het verlengde loopt van de perceelsgrens van café Het Dobbertje aan de Zuidzijde Haven en mogelijk als één van de oudste perceeleringssporen beschouwd mag worden.

De vondsten uit de paalkuilen, scherfjes aardewerk, dateerden het huis in de late twaalfde tot vroege dertiende eeuw.

Eén scherfje bleek afkomstig van een terra sigillata bord uit de Romeinse tijd en kan een aanwijzing zijn dat er niet ver weg óók in de Romeinse tijd al bewoning was. Een scherp is natuurlijk niet veel, maar het kan wel het begin zijn van de 'missing link' tussen de Romeinse nederzetting op stadspark Kijk-in-de-Pot en de veronderstelde Romeinse haven. Voor de kennis van het voor- of vroegstedelijke Bergen op Zoom is de vondst van de huisplattegrond wel van belang. Ook op het dichtbijgelegen terrein van de gasfabiek werden eerder vondsten uit de twaalfde eeuw verzameld. Blijkbaar werd dit gedeelte van de stad, hoewel het relatief lager gelegen was, in de twaalfde eeuw al bewoond. Het was misschien wel de meest westelijk gelegen bewoonde plaats van die tijd, een woonstede voor de stoutmoedige wind trotserende Bergenaar, een soort 'Scheldeveste' avant-la-lettre.

VOOR U GELEZEN

Fret beschermt archeologie

De gemeente Ermelo gaat een fret inzetten om de populatie konijnen op de Groevenbeekse heide een kopje kleiner te maken. Dit is nodig om te voorkomen dat de urnenvelden in het heidegebied worden vernield door de wollige diertjes.

Konijnen zijn doodsbang voor fretten. De gemeente Ermelo hoopt dat in zijn voordeel te kunnen gebruiken. Het is namelijk de bedoeling dat een of meerdere fretten los worden gelaten in de buurt van een konijnenhol. Het kleine roofdier zal de konijnen vervolgens uit hun ondergrondse verblijfplaatsen jagen, waarna de dieren gevangen kunnen worden.

Daarna worden de beestjes losgelaten op de Nationaal Park de Hoge Veluwe. Daar is een tekort aan konijnen vanwege een dodelijke ziekte. De konijnen zijn nuttig, omdat ze lage beplanting wegvreten.

Het verplaatsen van de konijnen doet de gemeente Ermelo overigens in opdracht van het Rijk. Eens in de zoveel tijd wordt namelijk de staat van monumenten gecontroleerd en laatst waren de urnenvelden aan de beurt. Er werd geconstateerd dat de konijnen een gevaar vormen voor de archeologische monumenten in het Ermelose heidegebied.

Het Rijk heeft Ermelo vervolgens opgedragen actie te ondernemen om de konijnen daar weg te krijgen. Hoe de gemeente dat doet, mocht zij zelf weten.

Urnenvelden ontstonden aan het eind van de Bronstijd, omstreeks 1100 voor Christus. Mensen verbrandden hun doden en de overblijfselen werden in een urn gestopt en begraven. Omdat urnen vaak geconcentreerd werden begraven ontstonden er op den duur kleine heuveltjes. Nieuwsgierige Ermeloërs die afreizen naar de Groevenbeekse heide in de hoop een glimp op te vangen van het urnenveld, komen naar alle waarschijnlijkheid van een koude kermis thuis. Als je niet weet waar je moet zoeken, dan valt er weinig te zien.

Bron: Dagblad De Stentor, 3 augustus 2011

BOUWSTIJLEN IN BERGEN OP ZOOM

(Tom van Eekelen)

Als vaste schrijver van de nieuwsbrief met daarbij de mogelijkheid om zelf een onderwerp of actuele gebeurtenis onder de aandacht te brengen, heb ik er met ingang van nieuwsbrief nr. 46 voor gekozen geregeld een bepaalde bouwstijl, voorkomende in Bergen op Zoom en of Halsteren aan de orde te stellen. Alvorens een bouwstijl te omschrijven eerst een korte uiteenzetting wat de achtergronden zijn van bouwstijlen.

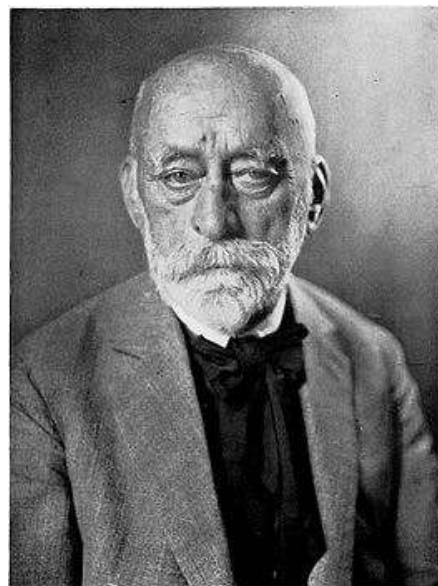
In het tweede deel van de vorige eeuw kwam de bewustwording van het belang van het behoud van ons bebouwd erfgoed op gang. Uit de vroegste periodes is echter weinig behouden gebleven. Dat is niet alleen in Bergen op Zoom zo, maar in heel Nederland voerde vernieuwing aanvankelijk de boventoon. Dat is jammer, want de monumenten zijn het bekijken zeker waard. En daarmee natuurlijk ook de bouwstijlen waarin huidige en wellicht toekomstige monumenten zijn gebouwd.

Bouwstijlen werden niet alleen verbonden aan een volk, taalgebied of begrip, maar kregen ook namen die afgeleid werden van een bepaalde persoon of plaats. Daar is in het verleden vaak discussie over geweest en nog steeds. Ieder gebouw heeft een eigen hoofdvorm, gevelindeling en decoratie en is op een bepaalde manier geconstrueerd en uitgevoerd in een bepaald bouw materiaal. Praktisch altijd achteraf kregen gebouwen, die een samenhang vertonen en binnen een bepaalde periode gebouwd zijn, een bouwstijl toebedeeld.

Bergen op Zoom is niet rijk aan bouwstijlen. Toch heeft de stad door zijn rol in de geschiedenis vrijwel van elke stijl, hoe klein dan ook, iets te bieden. Al die stijlen komen in een vaste volgorde aan de orde: karakteristiek, een beschrijving van het ontstaan en de betekenis, de belangrijkste kenmerken en toepassingen met daarbij de belangrijkste voorbeelden die in Bergen op Zoom, maar ook elders terug te vinden zijn. Een goed voorbeeld van de bouwstijl in Bergen op Zoom zal nader belicht worden waarbij ook de geschiedenis van de aanwezige panden uit die tijd worden belicht. Deze keer functionalisme (1915-1965).

Het functionalisme werd ook wel het nieuwe bouwen genoemd. Het betekende een duidelijke breuk met het verleden. De toepassing van nieuwe bouwmaterialen als staal, beton en geprefabriceerde panelen zorgden voor een nieuwe vormtaal.

Aanhangers van deze stijl moesten niets hebben van de Amsterdamse School. Voor hen was ruimte, licht en lucht van groot belang en daar bouwden ze voor. Het functionalisme vond haar oorsprong in het rationalisme van de architect Berlage en de opkomende abstracte ornamentloze vormgeving. Dit leidde tussen 1915 en 1935 tot een internationale stijl waaraan Nederland een belangrijke bijdrage leverde.

Hendrik Petrus Berlage (1856-1934)

Ontstaan en betekenis

In grote steden organiseerden architecten zich rond 1915. Het hoogste doel was verbetering van de woning. Woningen moesten zo open mogelijk zijn, zodat licht en lucht naar buiten konden stromen. Versieringen, die in voorgaande stijlperiodes een belangrijke rol hadden gespeeld, werden afgezworen. Baksteen was het geliefde bouw materiaal van de Amsterdamse School, maar de architecten van het Nieuwe Bouwen vonden metselverbanden en detailleringen storend en stopten de bakstenen soms onder pleisterlagen. Ze gingen ook gebruik maken van het staalskelet dat voldeed aan het begrip 'open'.

De galerijwoningen en appartement deden hun intrede, omdat het mogelijk werd in de hoogte te bouwen.

Kenmerken

Typische kenmerken van het Nieuwe Bouwen waren openheid en transparantie. Als materialen werden beton, geprefabriceerde steen, terrazzo, staal, maar ook stalen ramen en veel glas gebruikt. Het belangrijkste in de gebouwen waren de ruimten. Die kregen in de ontwerpen prioriteit. Pas daarna werd gekeken naar een passende vormgeving van de buitenkant. Het platte dak werd functioneel ingezet.

Belangrijke voorbeelden

Grote voorbeelden van deze stijl zijn de Van Nellefabriek (1930) in Rotterdam van de architecten J.A.Brinkman en L.C. van der Vlugt en de Openluchtschool(1930) in Amsterdam van de architecten J.Duiker en B.Bijvoet. Het nieuwe bouwen kreeg vooral gestalte bij het ontwerpen van schoolgebouwen, fabrieken, warenhuizen maar ook in de woningbouw.

Ook in Bergen op Zoom is deze bouwstijl terug te vinden, zoals het woonhuis aan Bolwerk- Noord 71 (1936) van architect C.Meyvis, het oude politiebureau(1952) aan de Wassenaarstraat van de architecten Steur, Brugge en Drexhage en het warenhuis van V&D (1952) dat ontworpen is door de architect P. Doesberg. Een ander typerend voorbeeld is het pand (1924) op de hoek van het Zuivelplein en de Lombardenstraat,

Van Nellefabriek Rotterdam

een ontwerp van architect A.Vriends. Het is dit pand wat ik nader beschrijf voor wat betreft de stijl. Bij het gebruik van dit gebouw, wat zo betekenisvol wordt omschreven in het thema van Open Monumenten Dag 2011 'nieuw gebruik oud gebouw', zal ik nader ingaan.

Het tweelaags hoekpand met een bakstenen lijstgevel onder een schilddak en een zadeldakje is in 1924 geheel nieuw opgetrokken. De vormgeving is sober, de decoratie wordt verzorgd door banden van gedecoreerde tegels. Het pand heeft een afgeschuinde hoek met balkon en topgevel. Belangrijk voor de bouwstijl is de vroege toepassing van geprefabriceerde baksteenelementen in de balkonbalustrade. Maar ook de toepassing van betonlateien en beton in de vloeren en balustrades van de balkons.

De architectuur van het pand, die in principe sober en doelmatig is maar ook ruimtelijk is voor wat betreft structuur, wijkt enigszins af door de gevelafwerkingen met toepassing van geprefabriceerde witte gebakken en groene motieven in detail. Hierdoor wordt een verbinding opgeroepen met de architectuurstijl Art Deco. Dit geeft een bepaalde rijkdom aan door de uitstraling van de gevels.

Door de ligging op de hoeklocatie Zuivelplein-Lombardenstraat, is het pand beeldbepalend, mede door de aanwezige loggia en de veelheid van glasvlakken. De oorspronkelijk interne indeling betrof een ruime woning met voor die tijd (1924) kamers van behoorlijke afmetingen.

Het pand kan ook gezien worden als de schakel tussen de nieuwbouw van 2007 aan de Lombardenstraat en de oudere rijksmonumenten aan het Zuivelplein.

Het pand heeft door de jaren heen veel gebruikers gekend. Gebouwd als woonhuis voor de directeur van het toen nabij gelegen postkantoor. De directeur woonde vanaf de bouw van het postkantoor in 1912 boven de lokettenruimte. Tien jaar later bleek het postkantoor te klein en werd de bovenwoning opgeofferd als kantoorruimte voor het postkantoor.

De directeur kwam na deze wijziging op een betere en rustige locatie te wonen dan aan de Zuivelstraat. Later kreeg het pand als

woonhuis ook een kantoorfunctie. Vervolgens werd het als kinderdagverblijf in gebruik genomen en de laatste jaren als winkel met aparte bovenwoning. Al deze functie-wijzigingen hebben geen invloed gehad op de buitengevels. Nieuw gebruik voor een oud gebouw is hier al driemaal van toepassing geweest. Door de zorgvuldige gevelindeling en ruime opzet is het nieuwe gebruik toepasbaar gebleken waarbij het monument werd gerespecteerd.

OPGRAVINGEN IN PHANAGORIA

Bezoek van de Russische premier Vladimir Vladimirovich Poetin (Elena Morozova-Vermunt)

Op 15 augustus vierde Rusland de dag van de archeoloog. De feestdag is al 70 jaar oud en wordt elk jaar met krantenartikelen en televisieprogramma's over verschillende opgravingen gevierd. Dit jaar trok de visite van de Russische premier Vladimir Vladimirovich Poetin aan de bijzondere opgravingen bij Phanagoria de aandacht. Op 10 augustus bezocht Poetin de veldcampagne, waar hij hielp om een amfora van de vierde eeuw uit de grond te graven en schoon te maken. Hij dook met een aqualong naar de bodem van Taman inham, waar hij twee amfora's van de zesde eeuw vond, waarna hij een discussie met archeologen en studenten voerde en tenslotte een persconferentie belegde. De premier interesseerde zich voor de geschiedenis van de plaats en toonde oprecht belangstelling voor het werk van de archeologen.

De geschiedenis van Phanagoria begon 27 eeuwen geleden in het jaar 540 voor Christus, toen inwoners van de Ionische stad Teos vluchtten ten gevolge van het conflict met het Perzische Rijk en het Schiereiland van Taman bereikten (bij Kertsj ten oosten van de Krim). Aan het hoofd van de landverhuizers stond een zekere Phanagor, naar wie de stad werd genoemd. Goede landbouwgrond liet de mensen toe om verschillende landbouwproducten, inclusief graan, te kweken. In grote hoeveelheden werd het in de vierde eeuw voor Christus naar Athene geëxporteerd, waarover de beroemde redenaar Demosthenes schreef.

Het gebied was rijk aan vis en wild. Ook bloeide daar de handel. Goederen kwamen uit het hele Middellandse-Zeegebied. De Griekse landverhuizers slaagden erin een hoge levensstandaard te bereiken en ontwikkelden de stad tot een belangrijk cultureel en economisch centrum van het noordelijke gebied van de Zwarte Zee. Phanagoria had prachtige gebouwen, zoals bijvoorbeeld marmeren tempels, en een haven. Wegen in de stad waren met stenen en gebroken scherfjes bestraat. Er was een stedelijk rioolsysteem. Phanagoria was van drie kanten door een necropolis omringd.

Mensen begroeven hun doden in grafheuvels, die zij langs de wegen buiten de stad opwierpen. In de grafheuvels plaatsten zij een marmeren sarcofaag, gedecoreerd met kunstvaardig snijwerk. Rondom de sarcofaag legden zij halskettingen, ringen, diademen... maar alleen voor de rijkste stedelingen.

Gewone mensen werden in kleinere stenen grafbomben begraven. Voor arme stedelingen waren er alleen grafkuilen.

Tijdens haar bestaan bevond de stad zich soms in de maalstroom van stormachtige gebeurtenissen en oorlogen. Vanaf het eind van de vijfde eeuw voor Christus behoorde de stad tot het Bosporuskoninkrijk, in de derde eeuw na Christus werd ze door Scythen geplunderd en in de vierde eeuw werd ze door Hunnen uit Noord-China met de grond gelijkgemaakt. Na de antieke periode werd Phanagoria een administratief centrum van de Khazaren Staat. De Byzantijnse keizer Justinianus de Tweede leefde er in ballingschap. De stad bestond 16 eeuwen lang en verging in de tiende eeuw door een onbekende vijandelijke aanval.

De opgravingen bij Phanagoria begonnen al in de negentiende eeuw. Maar toen hadden zij het karakter van schatgraverij. Fortuinzoekers maakten soms 30 grote grafheuvels per seizoen open en interesseerden zich alleen in gouden voorwerpen en schonken geen aandacht aan de rest.

Planmatige opgravingen begonnen in 1936 door het Staats Poesjkinmuseum voor Beeldende Kunsten en het Nationaal Historisch Museum (beide in Moskou) onder leiding van de beroemde doctoren in de kunstgeschiedenis A. P. Smirnov en V. D. Blavatskii. Na een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de opgravingen hervat door het Poesjkinmuseum en het Archeologisch Instituut van de Russische Academie van Wetenschappen onder leiding van doctor in de kunstgeschiedenis mevrouw M. M. Kobulina.

Zij deed opgravingen in de stad en de oostelijke necropolis van 1947 tot 1975. Van 1979 tot 1991 concentreerden de opgravingen zich, onder leiding van V. S. Dolgorukov, op het zuidelijke deel van de stad. Tot de dag van vandaag staat het archeologische onderzoek onder leiding van de Russische Academie van Wetenschappen en richt zich op de stad, haar necropolis, het verdronken gedeelte van de stad (20-25 hectare van de stad ligt onder water) en het terrein rondom de stad.

De opgravingen in het centrum van de stad beslaan momenteel een oppervlakte van 1750 vierkante meter en een pakket van cultuurlagen van meer dan zes meter dik. Men dateert de bovenlaag uit de zevende-achtste eeuw en de onderste laag uit de zesde eeuw voor Christus. De onderwater opgravingen waren begonnen door Blavatskii in 1958-1959 en hervat in 1999 door het Archeologisch Instituut van de Russische Academie van Wetenschappen en het bedrijf voor onderwater techniek "Peter" uit Voronezh. Zij begonnen met hydroakoestisch onderzoek naar de verdronken stad. Ze maakten een bathymetrische kaart van de zuidkust van de Tamanbaai over een lengte van 2,8 km en 800 meter breed.

De opgraving in Phanagoria

Het onderzoek gebeurt op twee manieren. Onderwaterarcheologen onderzoeken de zeebodem op een diepte van 1,50 tot 4 meter en brengen de resten in kaart. Anderen graven op de lijn van de branding: een stuk water wordt door middel van dijken met zandzakken afgedamd, leeggepompt en daarna opgegraven. Elk veldseizoen werken daar meer dan 200 archeologen en studenten uit verschillende Russische universiteiten. De vondsten zijn zeer talrijk. De belangrijkste van hen zijn een woonwijk uit de zesde eeuw voor Christus met huizen uit tichels, een huis van een koopman met meer dan een ton verbrand graan, onderwater fundamenteën van havengebouwen, munten, amforen, beelden, marmerinscripties, enzovoorts. In 2006 werd in een huis een pot met 162 munten uit de zesde-vijfde eeuw v.Chr. gevonden. In 2003 vond men een grafkoepel met een trapvormige overdekking in de zuidelijke necropolis. Dit jaar gaan de opgravingen in de stad, van de necropolis en het gedeelte onderwater verder, hetgeen aan Poetin werd getoond. Dit seizoen onderzoeken de archeologen huizen en werkplaatsen uit de zesde-vijfde eeuw v.Chr. en de tweede tot achtste eeuw na Chr.

In de necropolis is een interessant project aan de gang: de opgraving van de grafheuvel Bojur-gora, 11 meter hoog en 100 meter in doorsnede, gebouwd in de 4de eeuw v.Chr. De archeologen zijn dit project deze zomer begonnen en zij moeten hem voor het eind van het seizoen afmaken.

Het opgraven in water dmv aanleggen dijken

Ze hebben al zeven meter grond afgegraven en ontdekten gangen, die door Middeleeuwse rovers waren gemaakt. De leider van de opgravingen, Kuznetsov, legde de premier uit, dat het een graf van een vooraanstaand staatsman van Phanagoria was maar wiens identiteit we in feite nooit zullen achterhalen omdat rovers (waarschijnlijk uit Genua!) al lang geleden de grafheuvel hadden geplunderd. Poetin zag de voornaamste vondst op dit moment, de crypte, die met kalkstenen is bekleed. De archeologen hebben alleen de ingang opgegraven maar zij hopen dat er binnenin nog belangrijke voorwerpen gevonden kunnen worden. In de stad interesseerde de premier zich voor

het werk van een van de studenten, die met een kleine schep en een kwastje een gebarsten amfoor opgroef. Poetin vroeg hem hoe oud het voorwerp kon zijn en waar voor het kon worden gebruikt. De jonge archeoloog vertelde dat de amfora uit de vierde eeuw dateerde en wijn bevatte. Daarna speelde de premier zelf de rol van archeoloog en groef de amfora eigenhandig op. Hij besloot de onderwater opgravingen letterlijk van dichtbij te bekijken.

Hij nam een duik met een aqualong, vond op de bodem van de baai twee amforen uit de zesde eeuw en wisselde daarna zijn indrukken met journalisten uit.

Tijdens het gesprek onderstreepte hij dat deze plaats de oudste nederzetting op het grondgebied van Rusland is en er een plan is om ter plaatse, zowel te land als op zee, een museum en nationaal park te maken. Hij was overtuigd dat het zou lukken en hoopte dat het park in de toekomst veel Russische en buitenlandse toeristen aan zal trekken. Daarna voerde de premier een lang gesprek met de archeologen en studenten. Iedereen mocht een voorstel inbrengen en een vraag aan Poetin stellen. Er werd bijvoorbeeld gesproken over de aansluiting van Rusland bij de Conventie van UNESCO over de bescherming van onderwater cultuurgoed (Parijs, 2001). Poetin hoorde met interesse hun meningen aan. Hij vertelde dat hij vorig jaar een vergadering met archeologen in Novgorod had gehad. Zij hadden hem van het belang van het ratificeren door Rusland van de conventie van Valletta (1992) overtuigd.

Op 27 juni 2011 was het verdrag tenslotte geratificeerd in een federale wet.

Eén van de studenten vroeg de premier hoe hij over archeologie voor kinderen dacht en vertelde dat hij uit Voronezh kwam, waar schooljeugd in speciale archeologische verenigingen op verschillende plaatsen deelneemt aan opgravingen. Poetin deelde het enthousiasme van de student in het verder ontwikkelen van archeologische clubs voor de jeugd.

Het bezoek van de Russische premier bij de opgravingen in Phanagoria was interessant voor beide kanten. Poetin herhaalde enkele keren dat hij deze plaats en zijn geschiedenis wonderlijk vond en gaf complimenten aan de archeologen voor hun werk. Op hun beurt verklaarden de archeologen dat het heel belangrijk is dat politici veel aandacht aan archeologie schenken. Ook kon iedereen in Rusland deze bijzondere opgravingen in een reeks van documentaires op TV volgen.

Bronnen:

De officiële site van de premier van Rusland:
<http://premier.gov.ru/eng/>.

Kuznetsov, V. D. Phanagoria, Severnii Palomnik, Moskou, 2008.

Lubimov, Y. "Oud Phanagoria":

http://www.tradiciadrevnih.ru/Drevnia_fanagoria.php

EETGEWOONTEN VAN DE ROMEINEN HET MENU

Om van een aantal gerechten een maaltijd te maken is een menu nodig. Voor ons is dit vanzelfsprekend: voorgerecht, hoofdgerecht, nagerecht. Was dit bij de Romeinen ook zo? Absoluut. Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat wij deze traditionele indeling van de maaltijd aan de Romeinen te danken hebben. Uit de oudheid zijn helaas geen menu's overgeleverd. Alles wat er op dit gebied is moet bijeengesprokkeld worden uit een aantal zeer verschillende bronnen.

Een mooi voorbeeld van een Romeins menu vinden we in de *Metamorfosen* van Ovidius, waar hij de legende van Philemon en Baucis vertelt. Zonder herautsstaf en vleugels kwamen Jupiter en Mercurius (de kleinzoon van Atlas) in menselijke gedaante op aarde. Ze gingen naar wel duizend huizen om een rustplaats te vragen maar de huizen bleven vergrendeld. Uiteindelijk deed één huis open, wel een klein huis, bedekt met stro en moerasriet. Het vrome oude vrouwtje Baucis en de even 'jonge' Philemon leefden daar tezamen sinds hun jeugd en in dat schamele huisje zijn ze samen oud geworden. De hemelbewoners gingen met een gebukt hoofd door de lage deur. De oude man vroeg hen te zitten op een aangeschoven rustbank waarop Baucis ijverig een ruw stuk stof had gelegd. In de haard verwijderde ze de lauwe as en ze rakelde het vuur van de vorige dag op. Ze voedde het met wat droge bladeren en hout en met haar oude adem wakkerde ze de vlammen aan. Ze haalde fijn gehakt brandhout en takjes van de zolder. Ze legde ze onder een kleine koperen ketel. Ze maakt de vers geplukte groente uit hun tuintje schoon en tilde met een tweetands hooivork een berookte ham omlaag van de donkere balken. Vervolgens legde ze het lang bewaarde rugstuk in kokend water. De tijd werd gevuld met conversatie. In een teil werd half warm water uitgestort, zodat de gasten zich konden verfrissen. Op een bank, met een onderstel en poten van wilgenhout, werd eerst een zachte biezen mat gelegd en deze bedekten ze met kleden die alleen bij feesten te voorschijn kwamen. Het was wel een goedkoop en wat versleten dek, passend bij dat wilgenmeubel. De goden gingen aanliggen. Het oude vrouwtje schortte haar kleed op en beverig plaatste ze de tafel.

Maar één van de drie poten was ongelijk en ze schoof een scherf onder de poot, waardoor de tafel weer recht kwam te staan. Ze veegde de tafel schoon met vers geplukt muntkruid. Hierop plaatste ze olijven, die gewijd waren aan Minerva, kornoeljes opgelegd in vloeibare wijnmoer, andijvie, radijsjes, kwark en eieren, die lichtjes in niet al te hete as gewenteld waren, alles op aarden borden. Daarna zette men een mengvat en beukenhouten bekers vol barsten op tafel. De bekers waren aan de binnenkant dicht gestreken met gele was. Er was een kleine pauze en de warme gerechten werden van de haard gehaald en het duurde niet lang of de jonge wijn ging rond en daarna werd de hoofdmaaltijd en wijn opzij geschoven voor het nagerecht: noten en Carische vijgen, gedroogd dadels, pruimens appels en rijpe druiven uit de wijngaard, in gevlochten mandjes, Boven dit alles straalden hun vreugde en goede wil, zo rijk en zo gastvrij...

Jupiter en Mercurius in het huis van Philemon en Baucis, Peter Paul Rubens 1620/25, Kunsthistorisch Museum in Wenen

Al etend zagen ze dat de wijnkan, waar ze al die keren uit schonken, zich vanzelf weer vulde. Ze waren vol verbazing over dit ongewone feit. Met smekende handen begonnen zowel Baucis als de bange Philemon te bidden en ze vroegen vergiffenis voor hun eenvoudige en totaal onvoorbereide maaltijden.

Ze hadden ook nog een gans, die diende als bewaking voor hun huisje. Die wilden ze slachten en offeren aan de goden. Maar de gans was snel en putte de oudjes uit. De gans scheen in de armen van de goden te vluchten. Die verboden de gans te doden en zeiden: "wij zijn goden en we zullen jullie goddeloze burens straffen. Jullie zullen gevrijwaard blijven van dit kwaad. Jullie moeten alleen maar jullie huis verlaten en ga met ons mee naar de steile berg". Ze gehoorzaamden beide, ze hielden zich recht met behulp van hun stok en met veel moeite beklommen ze die lange helling. Ze waren maar een boogscheut meer verwijderd van de top, ze keken om en ze zagen dat alles verzonken was in moeras; enkel hun huisje stond nog recht. Terwijl ze verwonderd waren en het lot van hun burens bejammerden, veranderde het oude huisje, dat zelfs te klein was voor maar twee mensen, in een tempel. Ze zagen dat de zuilen de dakstutten vervingen, het strodak geel en met goud bedekt werd, de deuren met drijfwerk versierd waren en de grond met marmer bedekt.

Toen vroeg Jupiter vriendelijk: "Rechtvaardige man en vrouw die even rechtvaardig is, zeg wat jullie wensen zijn?" Philemon overlegde kort met Baucis en hij maakte de gemeenschappelijke wens bekend aan de goden: "We vragen om priesters te mogen zijn en jullie heiligdom te mogen beschermen en aangezien we eensgezind de jaren doorgebracht hebben, vragen we dat wij beiden op hetzelfde moment mogen sterven en dat ik nooit het graf van mijn echtgenote zie en dat zij mij nooit moet begraven". Hun wensen werden vervuld; ze werden inderdaad de beschermers van de tempel zolang ze nog leefden. Toen ze op een dag, verzwakt door hun hoge leeftijd, voor de tempel stonden en over de lotgevallen van die plaats vertelden, zag Baucis dat Philemon blaadjes kreeg en de oude Philemon zag het zelfde bij Baucis.

Op hun hoofden groeide reeds een boomkruin en terwijl het nog mogelijk was zeiden ze op hetzelfde ogenblik tegen elkaar: "Het ga je goed, echtgenoot" En tegelijkertijd bedekten de bladeren en takken hun gelaat.

Het is niet moeilijk om uit dit schitterende verhaal een driegangenmenu te destilleren. Terwijl het hoofdgerecht op het vuur staat, wordt een aantal koude voorspijzen geserveerd, waarin je met gemak de hedendaagse Italiaanse 'antipasti' zou kunnen herkennen. Olijven en kornoeljes, beiden waarschijnlijk ingemaakt, rauwkost van andijvie en radijsjes, kwark en hete eieren.

Het hoofdgerecht zal vermoedelijk een groentensoep zijn geweest, die ook wel 'holus molle' werd genoemd. De letterlijke vertaling van 'holus molle' is eigenlijk 'zachte groenten'. Een aantekening in de marge van het kookboek van Apicius vertelt ons dat op dit gerecht niet gekauwd hoeft te worden, maar dat je het op kunt slurpen. Als pièce de resistance niet bepaald indrukwekkend. Zodra de boerenluitjes beginnen te vermoeden wie hun gasten zijn, besluiten zij dan ook hals over kop hun enige gans te slachten. Het dessert lijkt daarbij vergeleken weer overvloedig: noten, vijgen, dadels, pruimen, appels en druiven.

Hoewel Ovidius hier uiteraard de eenvoud opzettelijk benadrukte, is dit waarschijnlijk toch een tamelijk getrouwe en complete weergave van hoe een Romeinse maaltijd er in essentie uitzag. De meeste andere bronnen, zelfs die uit het stedelijke Rome van de keizertijd, bevestigen dit beeld. Alleen in de buitensporige feestmalen van de rijken wordt het moeilijker dit eenvoudige stramien te herkennen.

Net als bij de voorgaande twee artikelen over de Romeinse keuken, wil ik ook deze keer afsluiten met een tweetal gerechten. Ik heb gekozen voor omeletten of misschien is een beter woord eitaarten. Deze keer uit het vierde boek van 'de re coquinaria', te weten 'pandecter' wat zich ongeveer laat vertalen naar 'allerhande'. Ik heb gekozen voor een zoete en pittige variant.

Aliter patina versatilis

Nucleos, nucas fractas, torres eas et teres cum melle, pipere, liquamine, lacte et ouis. Olei modicum.

Vertaling:

Een ander recept voor een patina om te storten

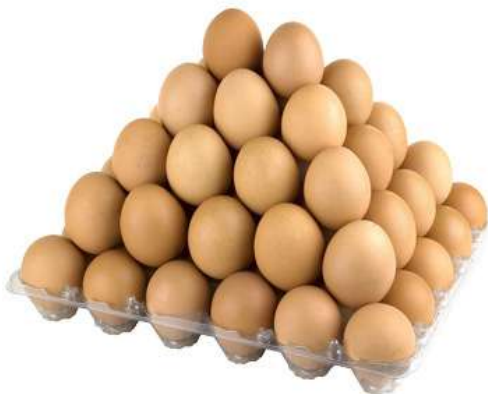
Pijnboompitten en gehakte noten, rooster ze en maal ze fijn met honing, peper, garum, melk en eieren. En een beetje olie.

Hedendaagse bewerking:

Ingrediënten:

- 1 eetlepel geschaafde amandelen
- 1 eetlepel walnootstukjes
- 1 eetlepel pijnboompitten
- 3 eetlepels honing
- 1 mespunt peper
- 1 mespunt zout
- ½ kopje melk
- 4 eieren
- 2 eetlepels dessertwijn
- 1 eetlepel olijfolie

De amandelen, walnootstukjes en pijnboompitten eerst roosteren en daarna fijn drukken. De rest van de ingrediënten door elkaar kloppen en op het laatst het notenmengsel er doorheen roeren. Het mengsel in een grote koekepan met deksel zachtjes gaar bakken. Als de massa stevig is de koek één keer omdraaien.

Patina solearum

Soleas battues et curatas compones in patina. Adicies oleum, liquamen, uinum. Dum coquitur, teres piper, ligusticum, origanum, fricabis, suffundes ius, oua cruda et unum corpus facies. Super soleas refundes, lento igni coques. Cum duxerit, piper aspargis et inferes.

Vertaling:

Patina van tongSla en strip de tong en leg ze in een patina. Voeg olie toe, garum en wijn. Terwijl het kookt, maal je peper, lavaszaad, oregano, wrijf fijn, giet er kooknat bij, rauwe eieren en maak het tot één geheel. Giet het over de tongetjes, kook op een zacht vuurtje. Als het is gestold, bestrooi je het met peper en dien je het op.

Hedendaagse bewerking:

Ingrediënten:

- 2 grote zeetongen (8 filets)
- 1 eetlepel olijfolie
- 1 mespuntje zout
- 1 mespuntje peper
- ½ theelepel lavas
- ½ theelepel oregano
- 4 eieren

De tongfilets 6 minuten pochieren in water tegen de kook aan. De rest van de ingrediënten door elkaar kloppen. Van de helft van het mengsel een koek bakken. Deze koek op de bodem van een ingevet bakblik leggen. Hierop worden de tongfilets gelegd. De rest van het eimengsel erover gieten. In de oven afbakken op een niet te hoge temperatuur van ca. 125 graden C. in ca. 30 minuten.

GESCHIEDENIS OP TV

De Slavernij

De Slavernij is een vijfdelige tv-serie van de NTR. De uitzendingen starten op 18 september 2011. De serie laat met dagboeken, persoonlijke documenten en gesprekken met nazaten, de slavernij zien vanuit het perspectief van de gewone mensen. De serie De Slavernij wordt gepresenteerd door Daphne Bunschoek en stand-up comedian Roué Verveer. Bunschoek gaat op zoek naar historische feiten en het grote verhaal van de miljoenen mensen die in de loop der tijd werden gekocht en verhandeld.

Ze spreekt nazaten en deskundigen en bezoekt plekken waar de sporen van ons Nederlandse slavernijverleden nog volop te vinden zijn: van Middelburg tot Amsterdam, van Curaçao en Suriname tot Brazilië en de slavenkust van Afrika. De rol van Verveer is een persoonlijke. In zijn moederland Suriname zoekt hij naar sporen van zijn familieverleden. Via archieven, vergeelde documenten, oude koffie- en suikerplantages, en zelfs DNA-onderzoek komt hij uiteindelijk oog in oog te staan met verre verwanten, diep in Afrika.

Tussen de 16e en 19e eeuw werden vanuit Afrika zo'n 27,5 miljoen slaven onder onmenselijke omstandigheden over de oceanen getransporteerd. Met vijf procent van de handel was Nederland een belangrijke speler op het wereldtoneel. De historie ervan is een van de meest omstreden en weggemoffelde onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis. De serie De Slavernij vertelt het verhaal van de Nederlandse slavernij van het begin tot de afschaffing in 1863. Maar daar stopt het verhaal niet. De serie zoomt ook in op de gevolgen die tot op de dag van vandaag merkbaar zijn bij nabestaanden. En er is aandacht voor de miljoenen nieuwe slaven; mannen, vrouwen en kinderen die gedwongen zijn te leven in mensonterende situaties. Jacobus Capitein was een ex-slaaf, die de slavernij verdedigde. Zijn studie theologie rondde hij in 1742 af met een werkstuk waaruit volgens hem bleek dat de slavernij niet in strijd was met de christelijke leer. Zijn verhaal verscheen in boekvorm. In de universiteitsbibliotheek van Leiden hebben ze een puntgaaf exemplaar. Medewerker Anton van der Helm laat het regisseur Marcel Goedhart zien, die het filmde voor zijn research. Wat bezielde Capitein? Het hele verhaal van Jacobus Capitein is onderdeel van de derde aflevering van De Slavernij, dat uitgezonden wordt op zondag 2 oktober. Na afloop van de serie verschijnt een gelijknamig boek dat verder gaat waar de uitzending ophoudt. De volledige serie verschijnt ook op dvd. In een aansluitende themaweek staan van 17 tot en met 23 oktober meerdere programma's op Nederland 2 in het teken van moderne slavernij.

De Slavernij: vanaf zondag 18 september, 20.10 uur wekelijk op Nederland 2

Colofon

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de Stichting In den Scherminckel te Bergen op Zoom en verschijnt eenmaal per kwartaal.

Redactie

Ank van der Kallen
Nieuwstraat 4
4611 RS Bergen op Zoom
0164 - 26 51 58
vanderkallen@home.nl

Bestuur SIDS

Jan Hopstaken (voorzitter)
Elvira Adriaansen (secretaris)
Ank van der Kallen (penningmeester/
ledenadministr.)

Bas ter Stege
Frans Heezius

Website

www.scherminckel.nl

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 - 247138

© Copyright 2011

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel